

УДК 340.0

Роман Радейко,аспірант кафедри теорії та історії держави та права
Львівського державного університету внутрішніх справ

ПРАВО ЯК ФОРМАЛІЗОВАНЕ ЯВИЩЕ

Статтю присвячено висвітленню поняття та особливостей права як формалізованого явища. Проаналізовано підходи різних вчених до визначення складових елементів формалізації права та їх особливостей. Розглянуто формалізацію права як закономірний спосіб впорядкування суспільних відносин та надмірну формалізацію права. Тенденції розвитку формалізації права та її особливості продемонстровано на прикладі таких джерел права: Конституція, законодавчі та підзаконні акти.

Ключові слова: право, формалізація права, надмірна формалізація права, динамізм права, правотворчість, Конституція, закон, підзаконний нормативно-правовий акт, правозастосовний розсуд, тлумачення права.

Проблеми розуміння та визначення права можна віднести до «вічних» у теорії держави та права. Протягом усього часу функціонування права науковий інтерес до нього не тільки не зникає, а й постійно зростає. Завдання осягнення сутності права не лише з теоретичної, а й з практичної точки зору актуальна і сьогодні. Це обумовлено, перш за все, складністю та багатогранністю права як явища, при дослідженні якого завжди є перспектива виявити його нові сторони та властивості.

Метою статті є необхідність вироблення теоретичних основ дослідження явища формалізації права для підвищення дієвості та ефективності права.

Проблема формалізації права належить до числа малодосліджених у вітчизняній теоретико-правовій науці. Проблемні аспекти формалізації права пронизують всі елементи правової системи, тому вона не могла залишитися без уваги теоретиків права (С. В. Бобровик, С. І. Максимов, М. І. Матузов, Н. М. Пархоменко, П. М. Рабінович, С. П. Рабінович, Ю. С. Шемшученко, Ф. П. Шульженко тощо).

Протягом останніх двох десятиліть у теорії права можна спостерігати поступове становлення та розвиток, освоєння і застосування інтегративно-дослідницької парадигми, що об'єднує різноманітні підходи до розуміння поняття права. П. М. Рабінович наголошує, що у кожному випадку використання терміно-

позначення «право» необхідно зазначити, в якому сенсі його вжито («правова» (дійсність, реальність, сфера, система, свідомість, норма), «правовий» (порядок, акт, факт), «правове» (життя, почуття), «правові» (явища, відносини, джерела, форми, договори) [1]. Множинність підходів у праворозумінні відбиває множинність окремих його властивостей. У цьому ж дусі Н. М. Пархоменко вказує, що «єдиного поняття права немає, та не може бути» [2].

Право як різновид соціально-нормативного регулятора здійснює вплив на різні сфери життєдіяльності суспільства, держави та людини. Розвиток суспільства і діяльність держави може швидше змінюватися, ніж право загалом. Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України права свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність. При цьому необхідно враховувати, що «сама держава функціонує для людини і відповідальна перед нею, а не навпаки» [3]. Хоча інколи може складатися протилежне враження. Це обумовлюється тим, що окремий елемент правової форми (наприклад, нормативно-правовий акт) може з'явитися фактично миттєво. Однак тут йдеться про право як систему елементів, що його формують. Тобто право як реальний вплив на суспільство, а не папір, на якому написано «закон», «конституція» тощо.

При природно-правовому підході пе-

рехід природного права в державно-юридичну реальність може виступати як процес оформлення правової сутності та становлення правового змісту. Використовуючи усі законодавчо передбачені способи та методи, держава прагне впорядкувати суспільні відносини найбільш ефективними способом. Саме право як регулятор суспільних відносин активно використовується представниками офіційної влади в державі як засіб впорядкування відносин у суспільстві та підтримання правопорядку в державі. При цьому відбувається оптимальна формалізація змісту природно-правових засад у правових нормах [4]. Для вітчизняної правової системи характерним є велика кількість форм права, їх неодноразова регулятивна роль та юридична значимість. Належне регулювання тих чи інших відносин досягається шляхом застосування необхідної форми права. У даному контексті формалізація права відбувається виключно в нормативно-юридичній формі й пов'язана з тим, що для держави це є найбільш оптимальна форма, через саму систему внутрішньої організації держави та механізму взаємодії останньої із суспільством (не тільки вплив на суспільство, а й зворотний вплив соціуму на державу).

З другого боку, при надмірній формалізації суспільного життя право втрачає соціальну значимість. Втручання держави може здійснюватися тільки в правовій формі, коли право пронизує усі сфери життєдіяльності людини і при цьому не підсилює та доповнює моральне регулювання, а замінює його. У такому випадку органи державної влади та місцевого самоврядування часто сприймають свій інтерес як загальний — інтерес народу. Внаслідок цього з'являється «небезпечна тенденція», коли «влада народу підмінюється владою бюрократичного апарату — безмежною та безконтрольною з боку народу» [5]. Право можна по-різному використовувати у межах правової та адміністративної системи держави. З його допомогою встановлюються нові відносини, у другому випадку воно може тільки підкріплювати консенсусні механізми регулювання взаємодій, але не підмінювати їх. Порушення цього принципу спричиняє соціальні патології

у вигляді формалізації, бюрократизації й уречевлення суспільних відносин повсякденного життя [6].

Із наведеного вище бачимо, що формалізація — це багатогранне та складне явище. Тому для його розкриття спробуємо розглянути особливості впливу держави на право через різні форми правотворчості. Це зумовлено тим, що від правильного обрання зовнішньої форми залежить дієвість та юридична сила приписів, місце кожного з них у системі права в цілому та співвідношення з іншими нормативно-правовими актами, що регулюють певну сферу суспільних відносин тощо. Як справедливо зазначається в правовій літературі, проблема адекватного відображення прав і обов'язків як об'єктивних явищ у нормах права, законах, конституціях «дійсно існує і вона не проста, як і більш широка проблема вдосконалення всієї правової форми сучасних суспільних відносин, її оптимальності, ефективності, надійності ...» [7].

Конституція. Основне функціональне призначення Конституції — врегулювання суспільних відносин. Вітчизняний конституціоналіст П. Б. Стецюк зазначає, що предметом правового регулювання конституції є не одна група однорідних суспільних відносин, а сукупність, об'єднання багатьох груп та площин таких відносин, які складають весь спектр існуючих у державі правовідносин [8]. Особливість Конституції України як нормативно-правового акта полягає у тому, що вона регулює найбільш важливі суспільні відносини, встановлює основні положення, засади, принципи функціонування держави, особи та суспільства. У процесі створення та прийняття Основного Закону держави має проявлятися не політична боротьба — перемога однієї частини населення над іншою, а юридичне закріплення узгоджених інтересів та волі всіх соціальних груп. Однак на певних історичних етапах розвитку будь-якої держави «певні політичні сили домінують, а інші залишаються в тіні» [9]. Зазвичай підготовка проектів конституцій здійснюється представниками влади, тому часто сам процес затвердження цього документа перетворюється на фікцію. Наприклад, всенародний референдум щодо прийняття Конституції

чи внесення змін до Конституції часто є лише засобом юридичного закріплення того чи іншого вихідного порядку¹.

Законодавчі акти. Детально врегулювати усі суспільні відносини, діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх компетенцію, організацію діяльності, повноваження посадових осіб цих органів, вимоги до відповідних посадових осіб в одному нормативно-правовому акті практично неможливо, а тим більше — в Основному Законі. Тому всі питання, що не регламентовано чи концептуально не визначено у Конституції України, регулюються законами та іншими нормативно-правовими актами [10]. Протягом останніх років у законодавчій діяльності вітчизняного парламенту можна спостерігати збільшення нормативного масиву². Це необхідно розглядати, з одного боку, як природний процес, викликаний розвитком суспільних відносин, появою нових сфер і, як наслідок, необхідністю їх врегулювання. З іншого боку, такий процес не завжди базується на принципах системності, послідовності та плановірності, що не завжди відповідає природному порядку, обумовленому потребами суспільства. Однак такий надмірний динамізм права може негативно позначитися на розвитку суспільства: коли норми права змінюються надто часто, в суспільні відносини привноситься елемент нестабільності, втрачається авторитет права як регулятора суспільних відносин, а їх суб'єкти не можуть орієнтуватися на

правові норми у плануванні своєї подальшої поведінки [11].

Розглядаючи функціональні особливості законотворчості, слід зазначити, що різного виду регламенти, що передбачають деталізований порядок подання, розгляду та прийняття законопроектів на перший погляд ускладнюють процес правового регулювання. Так, у вітчизняному парламенті законопроекти можуть розглядатися протягом багатьох років, зніматися з розгляду з формальних підстав, а сфера суспільних відносин залишатиметься не врегульованою³. З іншого боку, деталізований порядок прийняття [12—15] є «фільтром», що забезпечує прийняття якісних законів. Факти підтверджують, що прийняття законів у скороченому чи прискореному порядку призводять до вельми негативних наслідків. Наприклад, підставою для визнання Конституційними Судом України таким, що не відповідає Конституції України та не є чинним Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.2004 р. № 2222-IV стало порушення конституційної процедури його розгляду та прийняття⁴.

Підзаконні акти. Для сучасного періоду розвитку держави законотворчим є пріоритет формалізованого права. З цією метою суб'єкти правотворчої діяльності вдосконалюють правову форму, щоб врегулювати максимальний обсяг суспільних відносин відповідно до мети та завдань держави. Саме підзаконні нормативно-правові акти є основними

¹ Наприклад, Венеціанська комісія вважає, що прийняття на загальнонаціональному референдумі за народною ініціативою нової конституції або конституційних змін відповідно до ст. 15 та 16 Закону України «Про всеукраїнський референдум» дозволить обійти конституційну вимогу про прийняття таких законів кваліфікованою більшістю у Верховній Раді України. Комісія впевнена, що це буде мати згубні наслідки для конституційної стабільності та законності в Україні. (European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission)/ Opinion on the law on national referendum of Ukraine. Adopted by the Council for Democratic Elections at its 45th meeting (Venice Commission at its 95th Plenary Session (Venice, 14—15 June 2013) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2013\)017-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2013)017-e)).

² Так, протягом останніх чотирьох років можна спостерігати інтенсивне збільшення кількості прийнятих актів Верховною Радою України: 2010 — 1080; 2011 — 1345; 2012 — 1190; 2013 — 652 (станом на 18.11.2013 р.).

³ В Україні відсутнє законодавче врегулювання питання системи нормативно-правових актів. На розгляді у Верховній Раді України неодноразово перебували проекти відповідних законів, однак вони так і залишаються не прийнятими.

⁴ Див. детальніше: Рішення Конституційного Суду України за конституційними поданнями 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.2004 р. № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 5. — Ст. 36.

інструментом формалізації. Перевищення кількості підзаконних актів над законами сприяє детальному правовому регулюванню суспільного життя. Тому прийняття відомчих підзаконних нормативно-правових актів — це «потужний інструмент», по-перше, для закріплення нових правових норм, що забезпечують реалізацію повноваження органів державної влади; по-друге, ефективний засіб для реалізації конституційних та законодавчих положень, необхідних для держави, суб'єктів владних повноважень та зацікавлених осіб. Це призводить до того, що правова норма набуває форми деталізованої «інструкції із застосування». Однак передбачити все різноманіття суспільної та людської діяльності є неможливим, оскільки виникають нові відносини, на які держава реагує примноженням підзаконних нормативно-правових актів.

Щодо правотворчості органів виконавчої влади, то слід зазначити, що така діяльність призводить до нестримного зростання кількості нормативно-правових актів, а це — до безконтрольного розширення сфери відомчої правотворчості. Так, відповідно до п. 1 § 32 глави 2 розділу 4 регламенту Кабінету Міністрів України «проекти актів Кабінету Міністрів України готуються на основі та на виконання Конституції і законів України, актів і доручень Президента України, актів Кабінету Міністрів, доручень Прем'єр-міністра, а також за ініціативою членів Кабінету Міністрів, центральних органів виконавчої влади, державних колегіальних органів, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій з дотриманням вимог цього Регламенту» [16]. Таке розширене формулювання призвело до того, що в даний час в Україні спостерігається надмірна кількість підзаконних нормативно-правових актів у порівнянні із законодавчими актами. Звичайно, вважаємо, що не варто абсолютизувати ідею верховенства закону, розуміючи під цим скасування системи підзаконних нормативно-правових актів. Однак слід зазначити, що необхідна не лише ефективна система контролю над відомчою правотворчістю, а й законодавча регламентація меж сфери її регулювання.

Нейтралізація закону може відбуватися через занадто загальний та невизначений характер його норм, що не можуть бути реалізовані безпосередньо та допускають широкі межі для їх тлумачення в підзаконних актах. Для з'ясування змісту правових норм, їх системного аналізу, визначення умов їх реалізації, а також усунення неточностей, колізій та прогалин використовують тлумачення. Процес тлумачення правових норм полягає у роботі з аналізом формалізованого правового припису. Так, здійснюючи офіційне тлумачення Конституції та законів України, Конституційний Суд України сприяє усуненню правової невизначеності та неоднозначності у застосуванні правових норм органами державної влади, їх посадовими та службовими особами, судами України, сприяючи таким чином визначеності правового регулювання суспільних відносин. Крім цього, процес тлумачення є засобом узгодження формалізованих норм права із мінливими соціальними умовами та реаліями життя.

Висновки. У сучасний період проведення правових реформ належна фіксація не зводиться до простого «механічного» закріплення об'єктивних норм. Вирішення цього питання залежить від пошуку для кожної норми відповідної форми та місця в ієрархії джерел права. Лише від правильного обрання зовнішньої форми залежить юридична сила, ефективність та дія закріплених у відповідній формі правових норм. Формалізація права — це словесно-текстуальна форма вираження правових ідей, які отримують закріплення в джерелах права. Однак право як формалізоване явище — це не лише фіксація та визначення правових норм, а інструмент, який може ефективно використовуватися для забезпечення та реалізації прав і свобод людини і громадянина. Формалізація права відбувається виключно в нормативно-юридичній формі й пов'язана з тим, що для держави це є найбільш оптимальна форма, через саму систему внутрішньої організації держави та механізму взаємодії останньої із суспільством (не тільки вплив на суспільство, а й зворотний вплив соціуму на державу).

ПРИМІТКИ

1. Рабінович П. М. Філософія права : навч. посіб. для студ. юрид. вищ. навч. закл. : в 5 ч. / П. М. Рабінович. — К. : Ін Юре, 2013. — Ч. 1—2: Філософія права як наука. Гносеологія права. — С. 32.
2. Пархоменко Н. М. Основні концептуальні підходи до визначення права в сучасній українській юридичній науці / Н. М. Пархоменко // Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики : наук.-практ. юрид. журнал. — Вип. 2. — К. : Ін-т держави та права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. — С. 42—47.
3. Лазарев Анатолій. Саме держава функціонує для людини, а не навпаки [Електронний ресурс] / Анатолій Лазарев // Громадсько-правовий тижневик «Іменем закону». — Режим доступу : <http://www.imzak.org.ua/articles/article/id/1393>.
4. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія / С. П. Рабінович. — Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. — С. 389.
5. Селіванов А. Розуміння і реалізація конституційних положень «влада народу» (довідь Комісії з питань здійснення народовладдя народом Конституційної Асамблеї) / А. Селіванов // Конституційна Асамблея: політико-правові аспекти діяльності. — 2012. — № 6. — С. 12—29.
6. Бусова Н. А. Суспільна раціоналізація і право у процесі модернізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : 09.00.03 / Ніна Андріївна Бусова. — Х. : Б. в., 2005. — С. 18.
7. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. — С. 107—108.
8. Стецюк П. Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму : посіб. для студ. / П. Б. Стецюк. — Л. : Астролябія, 2004. — Ч. 1. — С. 156.
9. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка [та ін.] ; за заг. ред. В. О. Ріяки. — 2-ге вид., допов. і перероб. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — С. 25.
10. Окрема думка судді Конституційного Суду України Савенка М. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 27.12.2001 р. № 20-рп/2001 у справі за конституційними поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 5, частини сьомої статті 6 Закону України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» (справа щодо сумісності мандата депутата Верховної Ради АРК з іншими видами діяльності) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.csu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9409>.
11. Балинська О. М. Семіотика права : монографія / О. М. Балинська. — Л. : ЛьвДУВС, 2013. — С. 132.
12. Про затвердження Положення про порядок роботи з законопроектами та іншими документами, що вносяться Президентом України на розгляд Верховної Ради України : Указ Президента України від 30.03.1995 р. № 270/95 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/270/95>.
13. Про затвердження Положення про порядок роботи у Верховній Раді України із проектами законів, постанов, інших актів Верховної Ради України : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 22.05.2006 р. № 428 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/428/06-%D1%80%D0%B3>.
14. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 р. № 950 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 54. — Ст. 2180.
15. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 14—15; № 16—17. — Ст. 133.
16. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 р. № 950 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 54. — Ст. 2180.

Радейко Роман. Право как формализованное явление.

Статья посвящена освещению понятия и особенностей права как формализованного явления. Проанализированы подходы различных ученых к определению составляющих элементов формализации права и их особенностей. Рассмотрены формализация права как закономерный способ упорядочения общественных отношений и чрезмерная формализация права. Тенденции развития формализации права и ее особенности продемонстрированы на примере следующих источников права: Конституция, законодательные и подзаконные акты.

Ключевые слова: право, формализация права, чрезмерная формализация права, динамизм права, правотворчество, Конституция, закон, подзаконный нормативно-правовой акт, правоприменительное усмотрение, толкования права.

Radeyko Roman. Law as a formalized phenomenon.

This article is devoted to the concept and peculiarities of law as a formalized phenomenon. It analyzes the approaches used by various scientists to determine the components of law formalization and their peculiarities. It considers the formalization of law as a natural way of organizing social relations and excessive formalization of law. The development tendencies of the formalization of law and its characteristics are demonstrated by the following sources of law: the Constitution, laws and regulations.

Key words : law, formalization of law, excessive formalization of law, the dynamism of law, law-making, the Constitution, laws, regulations, enforcement discretion, the interpretation of law.